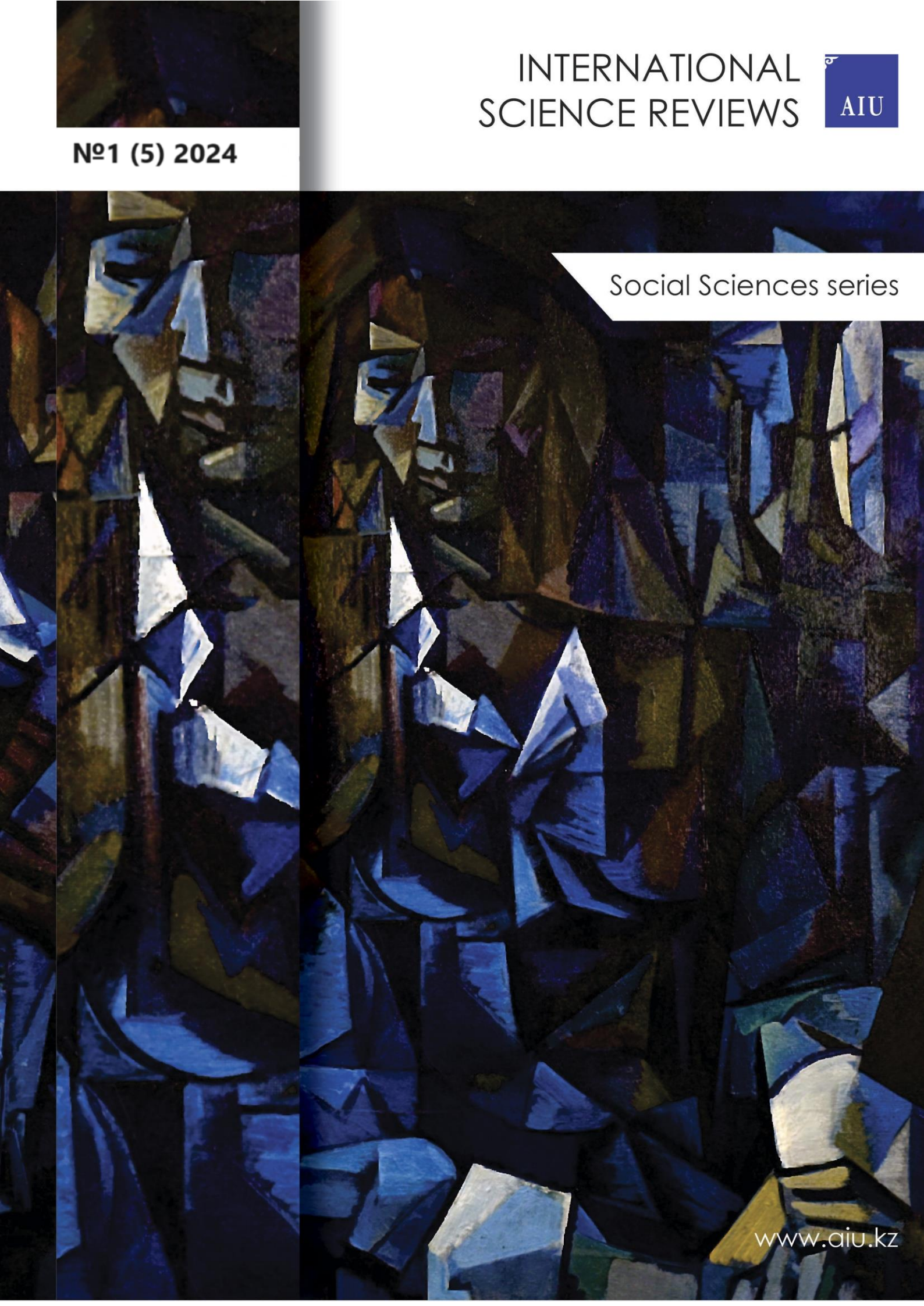

INTERNATIONAL SCIENCE REVIEWS

№1 (5) 2024

Social Sciences series

International Science Reviews

Social Sciences series

Published since 2020

No. 1 (5) / 2024

Astana 2024

International Science Reviews. Social Sciences series
журналының редакциялық алқасы

БАС РЕДАКТОР

- **Амандыкова Сауле Кошкеновна**, заң ғылымдарының докторы, профессор, Астана халықаралық университеті (Қазақстан);

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ

- **Ибраева Айгерим Ергалиевна** – PhD, әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдары жоғары мектебінің деканы, Астана халықаралық университеті (Қазақстан);

РЕДАКТОРЛАР:

- **Хайрмуханмедов Нурбек Исабаевич**, PhD, құқық жоғары мектебінің деканы, Астана халықаралық университеті (Қазақстан);
- **Смагулова Зубиранш Калыбековна**, PhD, экономика жоғары мектебінің деканы, Астана халықаралық университеті (Қазақстан);
- **Ахмадиева Жанна Куанышевна**, педагогика ғылымдарының кандидаты, Педагогика институтының директоры, Астана халықаралық университеті (Қазақстан);
- **Яцек Залесны**, заң ғылымдарының докторы, профессор, Варшава университеті (Польша);
- **Милен Балтов**, PhD, профессор, Бургас еркін университеті (Болгария);
- **Ришард Пукала**, PhD, профессор, студенттер жұмыс жөніндегі проректор, Бронислав Маркевич қолданбалы ғылымдар мемлекеттік университеті (Польша);

-
- **Шалыпін Олег Васильевич**, педагогика ғылымдарының докторы, Новосибирск мемлекеттік педагогикалық университетінің профессоры (Ресей);
 - **Нағымжанова Қарақат Мұқашқызы**, педагогика ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Қазақстан);
 - **Аленов Марат Амрадинович**, заң ғылымдарының докторы, Астана халықаралық университеті (Қазақстан);
 - **Аймурзина Бағлан Төлегенқызы**, экономика ғылымдарының докторы, профессор, Астана халықаралық университеті (Қазақстан);
 - **Нурмагамбетов Аманжол Мағзумович**, заң ғылымдарының докторы, профессор, Астана халықаралық университеті (Қазақстан);
 - **Анафинова Мадина Латыповна**, филология ғылымдарының кандидаты, Астана халықаралық университеті (Қазақстан);
 - **Жұмабаева Заида Ефимовна**, педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, Астана халықаралық университеті (Қазақстан);
 - **Окутаева Сауле Төлегеновна**, PhD, Астана халықаралық университеті (Қазақстан);
 - **Самарханов Талант Нұржақыпұлы**, PhD, Астана халықаралық университеті (Қазақстан);
 - **Сейсекенова Айнаш Байкенженовна**, филология ғылымдарының кандидаты, Астана халықаралық университеті (Қазақстан);
 - **Шахметова Назира Аханқызы**, филология ғылымдарының кандидаты, Астана халықаралық университеті (Қазақстан).
-

International Science Reviews. Social Sciences series

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

- **Амандыкова Сауле Кошкеновна** – доктор юридических наук, профессор, Международный университет Астана (Казахстан)

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

- **Ибраева Айгерим Ергалиевна** – PhD, декан Высшей школы социально-гуманитарных наук, Международный университет Астана (Казахстан);

РЕДАКТОРЫ:

- **Хайрмуханмедов Нурбек Исабаевич**, PhD, декан высшей школы права, Международный университет Астана (Казахстан);
- **Смагулова Зубираш Калыбековна**, PhD, декан высшей школы экономики, Международный университет Астана (Казахстан);
- **Ахмадиева Жанна Куанышевна**, кандидат педагогических наук, доцент, директор педагогического института, Международный университет Астана (Казахстан);
- **Яцек Залесны**, доктор юридических наук, профессор, Варшавский университет (Польша);
- **Милен Балтов**, PhD, профессор, Бургасский свободный университет (Болгария);
- **Ришард Пукала**, PhD, профессор, проректор по работе со студентами, Государственный университет прикладных наук Бронислава Маркевича (Польша);
- **Шаляпин Олег Васильевич**, доктор педагогических наук, профессор, Новосибирский государственный педагогический университет (Россия);

-
- **Нагымжанова Каракат Мукашовна**, доктор педагогических наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Казахстан);
 - **Аленов Марат Амрадинович**, доктор юридических наук, Международный университет Астана (Казахстан);
 - **Аймурзина Баглан Толегеновна**, доктор экономических наук, профессор, Международный университет Астана (Казахстан);
 - **Нурмагамбетов Аманжол Магзумович** – доктор юридических наук, профессор, Международный университет Астана (Казахстан);
 - **Анафинова Мадина Латыповна**, кандидат филологических наук, Международный университет Астана (Казахстан);
 - **Жумабаева Зайда Ефимовна**, кандидат педагогических наук, профессор, Международный университет Астана (Казахстан);
 - **Окутаева Сауле Толегеновна**, PhD, Международный университет Астана (Казахстан);
 - **Самарханов Талант Нуржакыпович**, PhD, Международный университет Астана (Казахстан);
 - **Сейсекенова Айнаш Байкенженовна** кандидат филологических наук, Международный университет Астана (Казахстан);
 - **Шахметова Назира Аханқызы**, кандидат филологических наук, Международный университет Астана (Казахстан).

Editorial team of the journal
International Science Reviews. Social Sciences series

CHIEF EDITOR

- **Saule Amandykova**, Doctor of Legal Sciences, Professor, Astana International University (Kazakhstan)

DEPUTY CHIEF EDITOR

- **Aigerim Ibrayeva**, PhD, Dean of the Higher School of Social Sciences and Humanities, Astana International University (Kazakhstan);

EDITORS:

- **Nurbek Khairmukhanmedov**, PhD, Dean of the Higher School of Law, Astana International University (Kazakhstan);
- **Zubirash Smagulova**, PhD, Dean of the Higher School of Economics, Astana International University (Kazakhstan);
- **Zhanna Akhmadiyeva**, Candidate of Pedagogical Sciences, Director of the Pedagogical Institute, Astana International University (Kazakhstan);
- **Jacek Zalesny**, Doctor of Legal Sciences, Professor, Warsaw University (Poland);
- **Milen Baltov**, PhD, Professor, Burgas Free University (Bulgaria);
- **Ryszard Pukała**, PhD, Professor, Vice-Rector for Student Affairs, Bronislaw Markiewicz State University of Applied Sciences (Poland);
- **Oleg Shalyapin**, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Novosibirsk State Pedagogical University (Russia);
- **Karakat Nagymzhanova**, Doctor of Pedagogical Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan);

- **Marat Alenov**, Doctor of Legal Sciences, Astana International University (Kazakhstan);
- **Baglan Aimurzina**, Doctor of Economic Sciences, Professor, Astana International University (Kazakhstan);
- **Amanzhol Nurmagambetov**, Doctor of Legal Sciences, Professor, Astana International University (Kazakhstan);
- **Madina Anafinova**, Candidate of Philology, Astana International University (Kazakhstan);
- **Zaida Zhumabaeva**, Candidate of Pedagogical Sciences, Professor, Astana International University (Kazakhstan);
- **Saule Okutayeva**, PhD, Astana International University (Kazakhstan);
- **Talant Samarkhanov**, PhD, Astana International University (Kazakhstan);
- **Ainash Seisekenova**, Candidate of Philological Sciences, Astana International University (Kazakhstan);
- **Nazira Shahmetova**, Candidate of Philology, Astana International University (Kazakhstan).

Editorial address: 8, Kabanbay Batyr avenue, of.316, Astana, Kazakhstan, 010000

Tel.: (7172) 24-18-52 (ext. 316)

E-mail: aiu.socialscience@yandex.kz

International Science Reviews

Social Sciences series

Owner: Astana International University

Periodicity: quarterly

Circulation: 500 copies

«INTERNATIONAL SCIENCE REVIEWS»
Social Sciences Series 2024 / №1

МАЗМҰНЫ

Секция
ҚҰҚЫҚ

<u>Т.Қ.Садықов</u> БИ ТӨРЕЛІПІ ЖӘНЕ АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫ.....	15
<u>Е.Қ.Жүнісбаев, М.А.Аленов</u> ҚАШЫҚТЫҚТАН САТЫП АЛУ – САТУ ШАРТЫН ЖАСАУ СӘТІН АНЫҚТАУ МӘСЕЛЕСІ.....	20
<u>А.Б.Алмазұлы, Л.К.Амандықова</u> ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША АВТОРЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫ ҚОРҒАУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ТЕТІКТЕРІ.....	28
<u>Ә.Ә.Әлімжанов, С.Н.Сарсенова</u> ЖАРЫЛҒЫШ ЗАТТАРДЫҢ ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ӘСЕРІ ТУРАЛЫ.....	35
<u>А.Д.Нурпеисова, М.К.Журунова</u> ЕҢБЕК ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ КЕМСІТУШІЛІКТЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОРҒАУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	43
<u>А.Е.Түбина, А.К.Елүбекова</u> ҚАЗАҚСТАНДА ӘЙЕЛДЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	50
<u>Е.О.Жағалбай, Ж.Д.Сеилханов</u> АТЫС ҚАРУЫНЫҢ ЗАҢСЫЗ АЙНАЛЫМЫНЫҢ КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫ ЖАСЫРУ ТӘСІЛДЕРІ: ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ КОДЕКСІН ТАЛДАУ.....	59
<u>А.Е.Мусаинов, Е.С.Жамбаев</u> ОРҒАНДАР МЕН ЛАУАЗЫМДЫ ТҮЛҒАЛАРДЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІГІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУҒА ШЕТЕЛ МЕМЛЕКЕТТІК КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ СӨТТАРДЫҢ ҚАТЫСУ НЫСАНДАРЫ.....	67
<u>А.А.Нуркебаев, Г.К.Кульшарбекова</u> АДАМ МЕН АЗАМАТТЫҢ БОСТАНДЫҚ ПЕН ЖЕКЕ БАСЫНА ҚОЛ СҰҒЫЛМАУШЫЛЫҚҚА КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҒЫ.....	77

**Секция
ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚАРЖЫ**

Т.М.Үсенбаев ҚАЗАҚСТАНДА ИНВЕСТИЦИЯЛАУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ БАҒАЛЫ
ҚАҒАЗДАР НАРЫҒЫН ДАМУДЫҢ ПРОБЛЕМАЛАРЫ МЕН
ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ.....85

С.Ж. Галиев ЖАҢҒЫРТУ КОНЦЕПЦИЯСЫ ПОЗИЦИЯСЫНАН БЕЙІМДІ
ЭКОНОМИКА.....92

А.М.Касымбекова, С.Т.Окутаева КӨШБАСШЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ
ҮШІН БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КОММУНИКАТИВТІК
ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ.....106

М.Д.Мукажанова, Г.А.Кадырова КОРПОРАТИВТІК ЭТИКА ЖӘНЕ
СТРАТЕГИЯЛЫҚ КӨШБАСШЫЛЫҚ: КО RU PHARMA МЫСАЛЫНДАҒЫ
КӨЗҚАРАС.....112

П.И.Казаку, Г.К.Байбашева ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БАҚ ҚЫЗМЕТІН РЕТТЕУ
ЖАЛҒАН АҚПАРАТТАН ҚОРҒАУ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ.....121

А.А.Усипбеков БАНК ЖҮЙЕСІ: ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕ.....127

Н.Е. Абдильдинова ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІ:
ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ.....137

**Секция
ӘЛЕУМЕТТІК ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР**

А.Ж.Айтбай, Ә.Е.Ибраева ЕУРОПАЛЫҚ ОДАҚ ПЕН ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ҮШІН
БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ЖАҢА ПЕРСПЕКТИВАЛАР.....148

**Секция
ПЕДАГОГИКА**

Н.А.Ырымбаева ЦИФРЛЫҚ ЭТИКЕТ СТУДЕНТТЕРДІҢ АҚПАРАТТЫҚ
ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУДЫҢ ШАРТЫ РЕТІНДЕ.....157

«INTERNATIONAL SCIENCE REVIEWS»
Social Sciences Series 2024 / №1

СОДЕРЖАНИЕ

**Секция
ПРАВО**

<u>Т.Қ.Садықов</u> ПРАВОСУДИЕ, ПРАВА И СВОБОДЫ ГРАЖДАН.....	15
<u>Е.К.Жүнісбаев, М.А.Аленов</u> ВОПРОС ОПРЕДЕЛЕНИЯ МОМЕНТА ЗАКЛЮЧЕНИЯ ДОГОВОРА ДИСТАНЦИОННОЙ КУПЛИ-ПРОДАЖИ.....	20
<u>А.Б.Алмазұлы, Л.К.Амандыкова</u> СОВРЕМЕННЫЕ МЕХАНИЗМЫ ЗАЩИТЫ АВТОРСКИХ ПРАВ ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	28
<u>Ә.Ә.Әлімжанов, С.Н.Сарсенова</u> О ВЛИЯНИИ ВЗРЫВЧАТЫХ ВЕЩЕСТВ НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ.....	35
<u>А.Д.Нурпеисова, М.К.Журунова</u> НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРАВОВОЙ ЗАЩИТЫ ОТ ДИСКРИМИНАЦИИ В ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЯХ.....	43
<u>А.Е.Тубина, А.К.Елубекова</u> АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВ ЖЕНЩИН В КАЗАХСТАНЕ	50
<u>Е.О.Жағалбай, Ж.Д.Сеілханов</u> КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ НЕЗАКОННОГО ОБОРОТА ОГНЕСТРЕЛЬНОГО ОРУЖИЯ И СПОСОБЫ ЕГО СОКРЫТИЯ: АНАЛИЗ УГОЛОВНОГО КОДЕКСА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	59
<u>А.Е.Мусаинов, Е.С. Жамбаев</u> ФОРМЫ УЧАСТИЯ КОНСТИТУЦИОННЫХ СУДОВ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН В РЕАЛИЗАЦИИ КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ОРГАНОВ И ДОЛЖНОСТНЫХ ЛИЦ.....	67
<u>А.А.Нуркебаев, Г.К.Кульшарбекова</u> КОНСТИТУЦИОННЫЕ ПРАВА ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА НА СВОБОДУ И ЛИЧНУЮ НЕПРИКОСНОВЕННОСТЬ.....	77

**Секция
ЭКОНОМИКА и ФИНАНСЫ**

<u>Т.М.Үсенбаев</u> ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ РЫНКА ЦЕННЫХ БУМАГ КАК ИНСТРУМЕНТА ИНВЕСТИРОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ.....	85
---	----

С.Ж. Галиев АДАПТИВНАЯ ЭКОНОМИКА С ПОЗИЦИИ КОНЦЕПЦИИ МОДЕРНИЗАЦИИ.....92

А. М.Касымбекова, С.Т.Окутаева РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИДЕРСТВА.....106

M.D.Mukazhanova, G.A.Kadyrova КОРПОРАТИВНАЯ ЭТИКА И СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ЛИДЕРСТВО: ВЗГЛЯД НА ПРИМЕРЕ КО RU PHARMA.....112

П.И.Казаку, Г.К.Байбашева РЕГУЛИРОВАНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СМИ В КАЗАХСТАНЕ КАК СПОСОБ ЗАЩИТЫ ОТ НЕДОСТОВЕРНОЙ ИНФОРМАЦИИ.....121

А.А.Усипбеков БАНКОВСКАЯ СИСТЕМА: ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ПРАКТИКА И ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ.....127

Н.Е. Абдильдинова ЭНЕРГЕТИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ КАЗАХСТАНА: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ.....137

Секция СОЦИАЛЬНЫЕ ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

А.Ж.Айтбай, Ә.Е.Ибраева НОВЫЕ ПЕРСПЕКТИВЫ ДЛЯ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА И ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ.....148

Секция ПЕДАГОГИКА

Н.А.Ырымбаева ЦИФРОВОЙ ЭТИКЕТ КАК УСЛОВИЕ РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ.....157

«INTERNATIONAL SCIENCE REVIEWS»
Social Sciences Series 2024 / №1

CONTENT

Section
LAW

<u>T.K.Sadykov</u> JUSTICE, RIGHTS AND FREEDOMS OF CITIZENS.....	15
<u>E.K.Zhunisbaev, M.A.Alenov</u> THE ISSUE OF DETERMINING THE MOMENT OF CONCLUSION OF THE REMOTE PURCHASE AND SALE AGREEMENT.....	20
<u>A.B.Almazuly, L.K.Amandykova</u> MODERN MECHANISMS OF COPYRIGHT PROTECTION UNDER THE LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN.....	28
<u>A.A.Alimzhanov, S.N.Sarsenova</u> ON THE IMPACT OF EXPLOSIVES ON THE ENVIRONMENT.....	35
<u>A.D.Nurpeisova, M.K.Zhurunova</u> SOME ISSUES OF LEGAL PROTECTION AGAINST DISCRIMINATION IN EMPLOYMENT RELATIONS.....	43
<u>A.E.Tubina, A.K.Yelubekova</u> TOPICAL ISSUES OF ENSURING WOMEN'S RIGHTS IN KAZAKHSTAN.....	50
<u>E.O.Zhagalbai, Zh.D.Seilkhanov</u> CRIMINALISTIC ASPECTS OF ILLEGAL FIREARMS CIRCULATION AND CONCEALMENT METHODS: ANALYSIS OF THE CRIMINAL CODE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN.....	59
<u>A.E.Musainov, E.S.Zhambaev</u> FORMS OF PARTICIPATION OF CONSTITUTIONAL COURTS OF FOREIGN COUNTRIES IN THE IMPLEMENTATION OF CONSTITUTIONAL AND LEGAL RESPONSIBILITY OF BODIES AND OFFICIALS.....	67
<u>A.A.Nurkebaev, G.K.Kulsharbekova</u> THE CONSTITUTIONAL RIGHT OF A PERSON AND A CITIZEN TO FREEDOM AND PERSONAL INVIOABILITY.....	77

Section ECONOMICS AND FINANCE

<u>T.M.Usenbayev</u> PROBLEMS AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF THE SECURITIES MARKET AS AN INVESTMENT TOOL IN KAZAKHSTAN.....	85
<u>S. Zh.Galiev</u> ADAPTIVE ECONOMY FROM THE PERSPECTIVE OF THE MODERNIZATION CONCEPT.....	92
<u>A.M.Kasymbekova, S.T.Okutaeva</u> THE DEVELOPMENT OF COMMUNICATION SKILLS IN YOUNGER STUDENTS FOR THE FORMATION OF LEADERSHIP	106
<u>M.D.Mukazhanova, G.A.Kadyrova</u> CORPORATE ETHICS AND STRATEGIC LEADERSHIP: A LOOK AT THE EXAMPLE OF KO RU PHARMA.....	112
<u>P.I.Kazaku, G.K.Baibasheva</u> REGULATION OF MEDIA ACTIVITIES IN KAZAKHSTAN___AS A WAY TO PROTECT FROM INCORRECT INFORMATION.....	121
<u>A.A.Usypbekov</u> THE BANKING SYSTEM: DOMESTIC PRACTICE AND FOREIGN EXPERIENCE.....	127
<u>N.E.Abdildinova</u> ENERGY SECURITY OF KAZAKHSTAN: CURRENT STATE AND PROSPECTS.....	137

Section SOCIAL HUMANITIES

<u>A.Zh.Aitbay, A.E.Ibrayeva</u> NEW PERSPECTIVES FOR THE EUROPEAN UNION AND CENTRAL ASIA IN THE FIELD OF EDUCATION.....	148
--	-----

Section PEDAGOGY

<u>N.A.Yrymbayeva</u> DIGITAL ETIQUETTE AS A CONDITION FOR THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' INFORMATION COMPETENCE.....	157
---	-----

БИ ТӨРЕЛІГІ ЖӘНЕ АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫ

Садықов Т.Қ.

Astana International University

Құқық жоғары мектебінің аға оқытушысы, з.ғ.м.

aiu.socialscience@yandex.kz

Түйін. Мақала Билер сотының мысалында XV - XVIII ғасырлардағы Қазақ хандығы кезеңінен бастап Қазақстан азаматтарының құқығына және бостандығына арналған. Қазақтың даласында адамның құқықтары мен бостандықтары сол XVI- XVIII ғасырларда қалыптаса бастады. «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», Тәуке ханның «Жеті Жарғысы» деп аталатын ережелерде атақты ғалым, заңгер академик Салық Зиманов қазақ дала заңдарының ерекшелігі оның ережелерінің иесі, қорғаушысы, сақтаушысы саналатын заңгер-билердің қоғамдағы беделі мен орны тығыз байланысын атап кеткені туралы ойлар қарастырылған.

Кілт сөздер: билер соты, Жеті жарғы, қазақтың ата заңдары, үш Арыс.

КІРІСПЕ

Адамның құқығы ғасырлар бойы заңнамада алдыңғы қатарда тұрады. Дүниежүзінде белгілі атақты ғалымдар Аристотель, Платон, Б. Спиноза, Т. Гоббс, Г. Гегель, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын жоғары бағалаған. Олардың айтуынша, құқықпен билік қатар жүрген азаматтардың құқықтары мен бостандықтары заңмен реттеліп билікпен өмірге келтірілген. Сол дәуірде Рим империясында алғашқы демократия институттары қалыптасады, халықтың билікке қатысуға мүмкіндіктері пайда болады. Мысалы: Т. Гоббстың пікірінше: «Барлық адамдар еркін болып туады, өз әрекеттеріне және мүдделеріне басшылық бола алады, ол олардың мінез – құлқының қозғаушы күні өмірлі игіліктерге қол жеткізу болып табылады, адамдар туғаннан бастап өз әрекеттеріне бірдей табиғи құқықтарға ие болғандықтан және оларды жүзеге асыруға мүмкіндіктері туындайды» [1].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Б. Спиноза өзінің әлеуметтік саяси көз қарастарына сәйкес: адам өзін өзі сақтау заңдарына бағынатын табиғи тіршілік иесі ретінде қарастырады. Бұл табиғи заң әрбір адамның өмір сүруге ойлану және әрекет ету бостандығына сәйкес келеді. Философия мемлекетпен азаматтық қоғамды теністіреді, барлық адамдар бір тұтас мемлекеттің азаматтарына айналады деп санайды [2].

Мемлекеттердің даму процессінде азаматтардың құқықтары заң арқылы жеткізіледі. Мысалы 1215 жылы Англия корольдігінде «Бостандық хартиясы» қабылданды. Хартия 39 баптан тұрды. Осы заңда көрсетілген, егерде мемлекетте азаматтар заңды бұзса оларға айыппұл салынады, қылмыстың түрлеріде Хартияда көрсетілген: «Бірде бір адам заңсыз қамауға алынып, абақтыға отырғызылып және дүниесінен айырылмайды» [3].

Лауазымды азаматтар өз билігін дұрыс, заңға сәйкес орындауға қажет. Осы бапта біздің Қазақстан Республикасының Конституциясында көрсетілген: мысалы 12 бапта жазылады: Қазақстан Республикасының азаматтарына бостандықтар мен құқықтар «Конституциямен беріледі». Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу Кодексінің 2 тарауының 10 бабында мына мәселе көрсетілген: «Соттардың адам мен азаматтың Конституциясымен баянды етілген құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіретін заңдарды және өзге де нормативтік құқықтық актілерге қолдануға құқығы жоқ». Ал сол кодекстің 13 бабында айтылған: «Қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде қылмыстық процесске қатысушы адамдардың абыройын түсіретін немесе қадір-қасиетін кемітетін шешімдер мен іс-әрекеттерге тыйым салынады, адамның жеке өмірі туралы мәліметтерді, сонымен бірдей осы кодексте көзделмеген мақсаттар үшін адам құпия сақтау қажет деп санайтын жеке сипаттағы мәліметтерді жинауға, пайдалануға және таратуға жол берілмейді» [4].

XVII ғасырда қоғам қайраткері, ғалым Д.Доннели жазған: «Адамдар қоғам мемлекет құрды-сол мемлекет азаматтардың бостандықтары мен құқықтарын қорғауға тиісті». Осыдан екі ғасыр бұрын 1787 жылғы Америка Құрама Штаттары қабылдаған Конституцияда азаматтардың бостандықтарына, құқықтарына көп көңіл аударған. Халықтың құқықтары қашан сақталады, егерде оған мемлекет септік тигізсе.

Екінші дүниежүзілік соғыс біткен соң, азаматтардың құқықтарына мемлекеттер көп көңіл аударады, көзқарастарын өзгертті. 1948 жылы 10 желтоқсанда Біріккен Ұлттар Ұйымы «Дүниежүзілік адам құқықтар Декларациясын» қабылдады. Декларацияның бірінші бабында азаматтардың құқықтары мен бостандықтары туралы айтылған: «Әр мемлекет өз азаматтарының құқықтары мен бостандықтарын сақтай отыра. Басқа елдердің заңдарын орындауға тиісті, тек қана сонда ғана бүкіл адамзат та бейбітшілік өмір сүреді» [5].

Қазақтың даласында адамның құқықтары мен бостандықтары сол XVI- XVIII ғасырларда қалыптаса бастады. «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», Тәуке ханның «Жеті Жарғысы» деп аталатын ережелерде атақты ғалым, заңгер академик Салық Зиманов 1960 жылдары «Қазақтың ата заңдары туралы кейбір ойлар» - деген мақаласында жазады: «Қазақ дала заңдарының ерекшелігі оның ережелерінің иесі, қорғаушысы, сақтаушысы саналатын заңгер-билердің қоғамдағы беделі мен орны тығыз байланысты. Билер жоғарыдан

тағайындалмайтын, би деген атақты білімділігіне, әділдігіне қарай халық тек өзі танып мойындаған жандарға беретін. Сот солардың қолында болады» [6].

Қазақ елінің басын біріктірген, мемлекетінің іргесін көтерген, халыққа адал тіршілік еткен, кейде оларды «Үш пайғамбар», «Үш арыс» деп атайды. Қазақстанның құқық тарихында сол адамдардың аттары қызыл әріппен жазылып мәңгілік халықтың есінде қалды. Олар: Төле Әлібекұлы (1663 - 1756), Қаз дауысты Қазбек Келдібекұлы (1665 - 1758), Әйтеке Байбекұлы (1644 - 1700). Атақты үш бидің көзқарасы адамдардың қарым - қатынастарына, бостандықтарына ерекше еді. Ел аузындағы аңыздар мен әңгімелер, шешендік сөздер мен толғауларда олардың биік болмысы, асқан азаматтығы мен керемет көрегендігі әр қырынан жарқырап көрінеді. Олар өз кезегінде қоғамдық-әлеуметтік айнасы бола алды.

Мысалы, кемеңгер, ойшыл, саясаткер, дипломат қазақ руларының басын қосуға еңбек еткен, сол қалмақ хандарына бітім жасауға бір емес талай рет барған Қаз дауысты Қазбек би, қалмақ ханы Контажыға айтқан сөзі, қазіргі заманда да орынды деп ойлаймын:

- Атым Қазбек, әкем Келдібек. Халқым - қазақ, руым - Қаракесек,- деп жауап беріпті.

- Ал келген датынды айтшы депті хан. Сонда Қазбек: - «Біз қазақ деген мал баққан елміз, бірақ ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз. Елімізден құт- береке қашпасын деп, жеріміздің шетін жау баспасын деп, найзаға үкі таққан елміз. Ешбір дұшпанға бағынбаған елміз, басымыздан сөз асырмаған елміз. Достықты сақтай білген елміз, дәм тұзды ақтай білген елміз. Атадан ұл туса, құл боламын деп тумайды, анадан қыз туса, күң боламын деп тумайды! Ұл мен қызды кемсітіп отыра алмайтын елміз. Сен қалмақ болсаң біз қазақ, табысқалы келгенбіз, сен темір болсаң, біз көмір, еріткелі келгенбіз. Танымайтын жат елге танысқалы келгенбіз, танысуға көңбесең шабысқалы келгенбіз. Берсең жөндеп бітіміңді айт, не тұрысатын жеріңді айт! - депті. Сонда Қалмақ ханы не дерін білмей сасып қалыпты».

Қазақ даласында сол XV-XVII ғасырда хан билігінен кейін би төрелігі орын алып тұрды. Бидің қызметі негізімен халық арасында, өзіне қарайтын аумақта даулы мәселелерді қарастырып шешіп отырған. Билерді сайлағанда олардың: білімпаздығына, батылдығына, заңгерлігі, әділдігі ескеріліп отырған. Сондықтан бидің шешімін ханда, қарапайым халық та орындаған.

Тек қана 1991 жылы Қазақстан егемендік алған соң, біз ашық, еш нәрседен қорықпай осы дүниеден озған ата-бабаларымызды бағалайтын болдық. Қазіргі заманда ғалымдар олардың еңбектерін насихаттап халыққа жақындата түсті. Сол қастерлейтін заңдардың бірі, Тәуке ханның кезінде үш бидің қатысуымен құрастырылған «Жеті Жарғы».

Тәуке хан Ак ордада 1680-1715 жылға дейін билік құрды (35 жыл). Тәуке хан билеген жылдары негізінен сол Төле, Қазбек, Әйтеке билерге арқа сүйеді. Тәуке ханның «Жеті Жарғысы» шын мәнінде қазақтың тұңғыш Конституциясы (Ата

Заңы) деуге болады. Осы заң - қазақ елінің тұтастығын көрсетеді және жарлық», «Жеті дау», «Жеті шешім» деген ұғымды білдіреді. «Жеті Жарғы» дегенміз «Жеті дауы: 1- құн дауы, 2- жесір дауы, 3- мал-мүлік дауы, 4- барымта, 5-айып жаза, 6- алым-салық және тағы басқа баптар көрсетілген. Жеті жарғының талаптары сай болған соң, заңның баптары өмірге тіршілікке қажет болған соң XVIII ғасырдан кешегі Совет дәуіріне дейін өмір сүрді.

1991 жылдың қараша айында «Егемен Қазақстан» газетіне жазушы, депутат Әбіш Кекілбаев «Әйтеке би» деген мақаласын жариялады. Осы атақты үш тұлға туралы жазған ойлары: «Біреуі Төбе би болып қана қоймай, өле-өлгенше бір ұлыстың төре билеушісі бола жүріп, қастандыққа ұшырап, шәйт кетеді де, иісі түркі байтағы Шаш шаһарының (Ташкент) қақ ортасынан топырақ бұйырып, үлкен - кішілі бірдей тәуір етер әулие атанады. Біреуі асарын асап, жасарын жасап, ағайын ортасында, сонау пейштей әсем Баянауыл аймағында дүние салып, әуелі аманат ретінде сол араға қойылып, артынан Түркістанға Әзірет сұлтанның киелі қорымына әкеліп жерленеді.

Ал үшіншісі... Туған жылы белгісіз, өлген жылы белгісіз. Жатқан жері белгісіз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бала асырап алуға үміткер адамдарды іріктеудің қатаң критерийлері бар. Бұл БАӘ-де тұратын Әмірліктер азаматтарының, мұсылмандардың отбасы болуы керек. Егер бұл жұп болса, онда олар кем дегенде 25 жаста болуы керек, егер жалғызбасты әйел болса, ол кем дегенде 30 жаста болуы керек. Үміткерлердің қаржылық, Әлеуметтік және психологиялық мәртебесін бағалаудың қатаң процесі баланы тәрбиелей алатындығына көз жеткізу үшін қарастырылған. Процесс аяқталғаннан кейін балаға Әмірліктердің азаматтығы, тиісті білім және денсаулық сақтау қызметтеріне қол жетімділік беріледі.

Халқымыздың Қаратау Койындағы қашанғы қара жұрты көп болып келе жатқан Шымкент қаласының ортасында, Ордабасы деп аталатын алаң бар. Оған бір тараптан Төле Би, екінші тараптан Қазбек Би, үшінші тараптан Әйтеке Би көшелері келіп тоғысады.

Үш сала-бір арна. Қай істе де, қай тұста да осыны ұмытпасак, талай келісіміміз түзеліп, талай ортамыз толар еді - ау» [7].

Әрине Әбіш ағамыз үш арыс арқылы қазақтың бірлігін, татулығын, болашағын ойлап мақаланы жазған. Төле, Қаз дауысты Қазбек, Әйтеке би өмір сүрген дәуірден төрт ғасыр өтті. Олар осынау қиын-қыстау кезде қоғамдық өмір сахнасына шықты, тек қана үш жүздің емес бүкіл халықтың қамын ойлады және әділеттік орнатуға тырысты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Гоббс Т. Сочинение в двух томах. Москва; мысль 1989 г. Т – 1 – 622.

2. Осеров Н., Исатаев Ш. «Әз-Таукенін «Жеті Жарғысы» Алматы газеті №14 30 шілде 1990 ж.
3. Адам құқықтары туралы халықаралық билль, Алматы - 2000 ж.
4. Журсімбаев С. - Астана 1998 ж. «Права человека и международных актах и Конституции Казахстана».
5. М.А.Сарсембаев учебное пособие-«Права человека» Алматы, 1999
6. Права человека в истории человечества и в современном мире. Москва - 1999 г.С. Зиманов, Б. Куандыков, К. Байжанова, Б. Хайдаров «Қазақтың ата заңдары» 1 - 10 том. Алмата - 2005 ж.
7. Ә. Кекілбай, А. Нысаналы, С. Саматай, «Үш Пайғамбар» Алматы, 1992 ж.

ПРАВОСУДИЕ, ПРАВА И СВОБОДЫ ГРАЖДАН

Аннотация: Статья посвящена правам и свободе граждан Казахстана, начиная с периода Казахского ханства XV - XVIII веков на примере суда Биев. В казахских степях права и свободы человека начали формироваться в те же XII - XIII века. В так называемых положениях «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», Тәуке ханның «Жеті Жарғысы» рассматривается мысль о том, что известный ученый, юрист академик Салык Зиманов отметил тесную связь с авторитетом и местом в обществе юристов-бийцев, которые являются носителями, защитниками, хранителями правил казахского степного права.

Ключевые слова. суд судей, семь уставов, законы казахов, три Арыса.

JUSTICE, RIGHTS AND FREEDOMS OF CITIZENS

Abstract: The article is devoted to the rights and freedoms of citizens of Kazakhstan, starting from the period of the Kazakh Khanate of the XV - XVIII centuries on the example of the Biy court. In the Kazakh steppes, human rights and freedoms began to take shape in the same XII - XIII centuries. The so-called provisions "Kasym khanna kaska zholy", "Esim khanna eski zholy", Tauke khanna "Zheti Zhargysy" consider the idea that the famous scientist, lawyer academician Salyk Zimanov noted a close connection with the authority and place in the society of Biyan lawyers, who are the bearers, defenders, keepers of the rules of the Kazakh steppe rights.

Keywords. the court of judges, seven charters, the laws of the Kazakhs, three Arys.